

vragen als een historicus zou stellen: wat is de inhoud van deze teksten, welke concepten en ideeën liggen daaraan ten grondslag, wat is de maatschappelijke achtergrond, welke betekenis kan men aan het verschijnen van die teksten toekennen? Slechts bij enkele artikelen, zoals die over Weyerman, krijgen letterkundige vragen naar mijn smaak iets te veel de overhand. Maar zoals Hanou zelf al zegt, Clio is niet zijn muze — althans niet zijn enige muze. Als literatuur-historicus voelt hij zich misschien wel meer aangetrokken tot Thalia en Erato, de muzen van de komedie en de lyrische poëzie. (111)

Terwijl Hanou interessante vragen stelt, blijven zijn antwoorden soms wat aan de tentatieve kant. Misschien is dat onvermijdelijk wanneer een auteur zich bij voorkeur op onbekende paden begeeft. Toch lijkt mij het verkennende karakter tegelijkertijd de kracht en de zwakte van Hanous aanpak te zijn. Net iets te vaak moet ik in deze bundel lezen dat hij geen overzicht kan of wenst te geven (7, 53, 97), interpretatieve problemen als representativiteit en causaliteit maar even laat liggen (29, 77, 128, 141), twijfelt aan de mogelijkheid algemene conclusies te trekken. (131) Per artikel is dat nog best te verteren en kan het gewaardeerd worden als een realistische inschatting van wat er mogelijk is, maar wie die artikelen achter elkaar doorleest vraagt zich onwillekeurig af hoe die vele fragmentarische verkenningen, detailanalyses en luchtig geformuleerde kanttekeningen tot een samenhangend beeld moeten worden gesmeed. Een dergelijk doel streeft pionier Hanou niet na. Het keurslijf waar men zich dan als auteur in heeft te wringen, laat hij liever aan anderen.

Als ik aan de desiderata, die de auteur her en der verspreid door de bundel heen geformuleerd heeft, een eigen desideratum voor André Hanous toekomstig onderzoek zou mogen toevoegen: naast Galathea, Thalia, Sophie en de vele andere symbolische vrouwelijke personages die zijn publicaties bevolken, zou ik bij hem graag wat meer vrouwen van vlees en bloed tegenkomen — vrouwen die niet uitsluitend als gedachtespindel van mannelijke auteurs tot leven komen maar zelf ook als denkend en creatief subject de Nederlandse Verlichting mee vorm hebben gegeven. Dat Wolff en Deken niet de enige schrijvende vrouwen zijn geweest die het algemene Verlichtingsstreven naar vrijheid en zelfontplooiing deelden en dit vaak met een aansprekend gevoel voor humor onder woorden wisten te brengen, kan sinds het verschijnen van de vuistdikke bloemlezing *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd* (1997) toch niet langer meer genegeerd worden.

Dorothee Sturkenboom

I. van Kessel, ed., *Merchants, missionaries & migrants. 300 Years of Dutch-Ghanaian relations* (Amsterdam: KIT, Accra: Sub-Saharan publishers, 2002, 159 blz., ISBN 90 6832 523 X (Amsterdam), ISBN 9988 550 77 4 (Accra)).

In deze bundel zijn veertien artikelen opgenomen, die de neerslag vormen van de in november 2001 in Den Haag gehouden conferentie 'Past and present of Dutch Ghanaian relations.' Deze conferentie werd georganiseerd door het Afrikaans studieceterium in Leiden en het Nederlandse ministerie van buitenlandse zaken ter herdenking van 300 jaar Nederlands-Ghanese diplomatieke betrekkingen. Hoewel aan het eind van de zestiende eeuw Nederlanders zich al op de kust van Ghana gevestigd hadden, is de missie in 1701-1702 van David van Nyendael, gezant van de WIC, naar de hoofdstad van het Ashanti-rijk als uitgangspunt genomen voor het begin van de officiële betrekkingen. De bundel bestaat uit drie delen: het eerste deel heeft als thema kooplieden, het tweede deel missionarissen en het laatste deel migranten. Dit zijn de

drie belangrijkste aspecten van de betrekkingen tussen Ghana en Nederland. De artikelen, die allemaal Engelstalig zijn, hebben wat het thema betreft iets te maken met één van deze drie aspecten.

Het aardige van de bundel is dat, hoewel de artikelen heel goed afzonderlijk te lezen zijn, er ook samenhang is tussen de stukken. De eindredacteur heeft in de inleiding de artikelen kort samengevat en met elkaar in verband gebracht. Verder dragen de verwijzingen van het ene artikel naar het andere ertoe bij dat de bundel zich als boek laat lezen. De bijdragen in het deel over de handel en kooplieden vertellen het verhaal van het op de Portugezen veroverde Elmina, de handelsposten, de slavenhandel in de zeventiende eeuw, de cacaohandel en niet te vergeten het verhaal over de Nederlandse jenever, die nog steeds een belangrijke rol speelt in Ghanese rituelen zoals bijvoorbeeld bij begrafenissen. Een apart artikel in dit deel is gewijd aan David van Nyendael.

In de volgende twee delen (missionarissen en migranten) vallen drie niet-historische artikelen op tussen de verder overwegend historische verhalen. Het artikel in het missionarissendeel van R. van Dijk over Ghanese kerken in Nederland (omgekeerde missie!) en het artikel over materiële ondersteuning door Ghanese migranten in Nederland van hun familieleden in Ghana, zijn meer sociologisch van aard. In dit laatste artikel laat D. Arhinful aan de hand van een drietal 'case studies' zien op welke manier Ghanese migranten in Nederland financiële banden met hun moederland onderhouden. De auteur ontkracht het idee dat migratie de familiebanden verbreekt. Het lijkt voor de migranten juist extra belangrijk om hun familie materieel te ondersteunen. De druk kan ook wel erg groot zijn als de migrant niet in staat is aan de verplichtingen te voldoen. Overigens is de materiële steun van een niet te onderschatten waarde voor de Ghanese economie.

In het derde niet-historische artikel gaat A. Pakosie na welke elementen uit de Maroon-cultuur in het huidige Suriname en Frans Guyana zijn terug te voeren op de Akan- en Ashanti-cultuur. Hoewel ook andere Afrikaanse invloeden zichtbaar zijn, zijn allerlei elementen uit de sociale structuur, de taal, de religie en het belang van drums terug te voeren op deze invloeden.

Het deel 'missionarissen' is het zwakste gedeelte van het boek. Dit deel bevat slechts drie artikelen, waarvan twee Jacobus Capitein tot onderwerp hebben. Hoe interessant het levensverhaal van Capitein ook is, er is wel veel aandacht voor de achttiende-eeuwse ex-slaaf uit Elmina die in Leiden theologie studeerde en later promoveerde op een proefschrift waarin hij de slavernij verdedigde. Het derde artikel is het hierboven genoemde stuk over de Ghanese (Pinkster)kerken in Nederland. Dit artikel gaat niet zozeer in op de godsdienstige aspecten, maar de auteur betoogt dat deze kerken de gevolgen van de strenge Nederlandse immigratiewetten van na 1990 hebben helpen verzachten. Niet alleen bieden de kerken zelfvertrouwen aan de migranten, zij zijn ook behulpzaam bij identiteitsonderzoek.

De vraag komt op waarom dit deel over missionarissen is opgenomen. Op een aantal plaatsen in het boek wordt namelijk opgemerkt (bijvoorbeeld op pagina 26) dat de missie vanuit Nederland zeker in de beginjaren weinig heeft voorgesteld. Overigens had in dit deel misschien iets over de ontwikkelingshulp voor Ghana opgenomen kunnen worden. Dit thema blijft in de bundel geheel onvermeld.

Twee artikelen in het migrantendeel zijn een speciale vermelding waard. Ineke van Kessel vertelt het niet alom bekende verhaal van de ongeveer 3000 soldaten die tussen 1831 en 1872 in Elmina werden gerecruteerd om in Nederlands-Indië te gaan vechten. E. Kusururi gaat in op wat er nu nog terug te vinden is in Indonesië van de Afrikaanse gemeenschap in Purworejo. Beide artikelen zijn gebaseerd op recent onderzoek en zijn interessant om te lezen. De Afrikaanse soldaten kregen in het KNIL-leger de status van Europeaan, hoewel ze niet altijd gelijk

werden behandeld. Tegen de verwachting van de Nederlanders in, mengden ze op grote schaal met de lokale bevolking. Opmerkelijk is het dat latere generaties van Indo-Afrikanen nauwelijks iets van hun achtergrond weten en soms denken dat ze uit Oost-Afrika komen. Tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog streden de Indo-Afrikanen aan Nederlandse kant en werden later praktisch allemaal gerepatrieerd naar Nederland.

De Engelstaligheid van het boek en de internationale diversiteit van de auteurs zullen er ongetwijfeld toe bijdragen dat het boek toegankelijk is voor wetenschappers en geïnteresseerden over de hele wereld. Het boek is overigens ook bij een Ghanese uitgeverij verschenen. Ook de duidelijke verwijzingen en referenties aan het einde van elk hoofdstuk maken de bundel zeer bruikbaar. Wel is het jammer dat er niets over de achtergrond van de auteurs is opgenomen. Verder is de afgedrukte (historische) kaart van Ghana wat beperkt. Een uitgebreidere kaart zou niet misstaan hebben in dit overigens voortreffelijk geïllustreerde boek.

B. C. Meijerman

II. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Dissertatie Groningen 2002; Assen: Van Gorcum, 2002, 725 blz., €27,-, ISBN 90 232 3826 5).

Het lezen van dit kolossale proefschrift leverde mij een merkwaardige tweeslachtige ervaring op. In eerste instantie beheerste mij het gevoel de inhoud van een enorm gegevensbestand over me heen te krijgen. De auteur heeft wel de presentatie van zijn materiaal gesystematiseerd door voor een logische, chronologisch opgezette hoofdstukindeling te zorgen, maar binnen elk hoofdstuk lijkt het onder de vet- en cursiefgedrukte kopjes een warboel van losse fragmenten. De auteur zelf spreekt in de inleiding over 'het voortdurend zwenken van de camera ... bedoeld om de totale schakering in beeld te krijgen.' (12)

Om u van deze schakeringen en de inhoud van het boek een indruk te geven, volgt hier een weergave van de vette kopjes, zoals deze in het derde hoofdstuk '1820-1850: Het kan verkeerren. Strijd, tegenslagen en vooruitgang. Crisis en herstel, streven naar macht, liberalisme en protectie' achtereenvolgens voorkomen: Academie, Politiek, Landbouw, Identiteit, Academie, Landbouw, Politiek, Academie, Politiek, Godsdienst, Politiek, Beschaving, Identiteit, Beschaving, Godsdienst, Landbouw, Identiteit en Politiek. Onder deze 18 hoofden treffen we gezamenlijk 69 cursief gedrukte hoofdstukjes aan als, (één per vet kopje respectievelijk in bovengenoemde volgorde): Oeconomische tuin; Baarzen, Rupsen, Ambtenaren; Roep om protectie; Rekwest; De ideale boer: Memorie; Napoleon; Rampen en plagen; Verdere neergang van de aristocratie; Hermannus Christiaan van Hall; Het Oldambt in beweging; Afscheiding; Willem Lammerts Dijkhuis; Nut; De ideale boer: Zijlker; Ze lazen veel; Het Verlichtste stukje gronds; Groot-Zeewijk: model en pronkstuk; Behang of geen behang; en Anti-aristocratische gevoelens. In de latere hoofdstukken komen ook nog de hoofden: Beeldvorming en Onderwijs voor. Waarom het ene fragment onder Landbouw en een ander onder Politiek, Beschaving of Identiteit terecht komt, is meestal wel invoelbaar, maar enige systematisering valt ook hier niet te onderkennen.

Nu heeft de auteur in zijn inleiding uitdrukkelijk gewaarschuwd dat het boek niet gaat over theorievorming, maar over beeldvorming. Wat het eerste betreft, doet hij zijn belofte, zelfs met betrekking tot het laatste hoofdstuk, 'Tot besluit Beeldvorming. Van Geert Reinders tot Frank Westerman', volledig gestand.